3 નૂતન વિશ્વ તરફ પ્રયાણ

A5U8E2

બે વિશ્વયુદ્ધો વચ્ચેના વૈશ્વિક પ્રવાહો

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ લોકોની આર્થિક અવદશા થઈ, તેને સુધારવામાં તત્કાલીન સરકારો નિષ્ફળ ગઈ. તેથી લોકોને લોકશાહીમાંથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો. કેટલાંક રાષ્ટ્રોમાં સરમુખત્યારશાહીનો ઉદય થયો. જેનાં પરિણામે દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનું તે સર્જનાત્મક પરિબળ બન્યું હતું. આ સંદર્ભે અત્રે નીચેના ઘટનાક્રમનો અભ્યાસ કરીએ.

(1) ઇટાલીમાં - ફાસીવાદ (2) જર્મનીમાં - નાઝીવાદ (3) જાપાનમાં - લશ્કરવાદ (4) વૈશ્વિક મહામંદી - 1929-32

(1) ઇટાલીમાં ફાસીવાદ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ઇટાલી વિજેતા રાષ્ટ્રોના પક્ષે હતું અને તેમના જ પક્ષે રહી યુદ્ધ લડ્યું. તેમાં ઇટાલીને 12 અબજ ડૉલરનો જંગી ખર્ચ થયો, 6 લાખ સૈનિકોની જાનહાનિ થઈ છતાં વિજેતા મિત્ર રાષ્ટ્રોએ મનગમતા પ્રદેશો લઈ લીધા અને ઇટાલીની ઉપેક્ષા થઈ તેથી ઇટાલી રોષે ભરાયું. ઇટાલીનો રાષ્ટ્રીય સ્વમાનભંગ થયો તે માટે ઇટાલીની સરકાર જ જવાબદાર છે તેમ માની ઇટાલીની જનતા રાષ્ટ્રીય અપમાનનો બદલો લેવા માંગતી હતી. ઇટાલીને આવા કપરા સંજોગોમાંથી ઉગારવા માટે બેનિટો મુસોલિનીએ ઇટાલીમાં 'ફાસિસ્ટ' પક્ષની સ્થાપના કરી. તેનું પ્રતીક 'લાકડાની ભારી અને કુહાડી' જે રોમન સમ્રાટની સર્વોપરિતાનું પ્રતિક છે તે અપનાવ્યુ હતું. ફાસીવાદ ઇટાલીના 'ફાસેજે' શબ્દમાંથી ઊતરી આવ્યો છે. ફાસેજેનો અર્થ બધી વસ્તુઓ પર રાજ્યોનો અધિકાર થાય છે. મુસોલિનીનો મુદ્રાલેખ હતો 'એક પક્ષ અને એક નેતા'. તેણે પોતાના પક્ષના સ્વયંસેવકોને લશ્કરી તાલીમ આપી. તેમનો ગણવેશ કાળા રંગનો હતો. મુસોલિનીએ સત્તા પર આવ્યા પછી ભૂમધ્ય સમુદ્રના રહ્યોડઝ અને ડોડિકાનિઝ ટાપુઓ તુર્કી પાસેથી પડાવી લીધા. 1924માં અલ્બેનિયા, એબિસિનિયા અને ફ્યુમ બંદર જીતી લીધાં. આટલી સફળતા મેળવ્યા બાદ મુસોલિનીએ રાષ્ટ્રસંઘમાંથી છેડો ફાડી નાંખ્યો અને 'રોમ-બર્લિન-ટોકિયો' ધરીમાં તે જોડાયું. આમ, ઇટાલી દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ માટેનું જવાબદાર પરિબળ બન્યું.

(2) જર્મનીમાં નાઝીવાદ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનીની હાર થઈ. તે આર્થિક રીતે પડી ભાંગ્યું. પેરિસની શાંતિ પરિષદે વર્સેલ્સની સંધિ પર જર્મનીને સહી કરવાની ફરજ પાડી. આ અન્યાયી સંધિથી જર્મન પ્રજા અત્યંત ક્રોધિત હતી. ઍડોલ્ફ હિટલર 'રાષ્ટ્રીય સમાજવાદી જર્મન કામદાર પક્ષ'માં (1919) જોડાયો. આ પક્ષ 'નાઝી પક્ષ' તરીકે જાણીતો છે. નાઝીપક્ષની વિચારસરણીમાં રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદનો સમન્વય હતો. જર્મનીના રાષ્ટ્રપતિ હિન્ડેનબર્ગનું અવસાન થતાં, હિટલરે રાષ્ટ્રપતિ પદ ધારણ કરી જર્મનીમાં સરમુખત્યારશાહી સ્થાપી. હિટલરે ઉગ્ર અને આક્રમક નીતિ અપનાવી જર્મન પ્રજાને સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ તરફ દોરી. જર્મન પ્રજા હિટલરને ફ્યુહરર (તારણહાર) માનતી હતી.

નાઝીવાદના સૈનિકો ભૂરા રંગનો લશ્કરી પોશાક પહેરતા અને ખભા પર લાલ રંગની પટ્ટી ચોટાડતા અને સ્વસ્તિક ૠ જેવું પ્રતીક લગાવતા હતા. સત્તા પર આવ્યા પછી હિટલરનો એકહથ્થુ સત્તાવાદી અને યુદ્ધપ્રિય સ્વભાવ સ્પષ્ટપણે જોવા મળ્યો. તેનું મુખ્ય ધ્યેય જર્મનીના એક મહત્ત્વની સત્તા તરીકેના ઉદયનું હતું; પરંતુ તેની નીતિઓનું લક્ષ જર્મન જાતિના શુદ્ધીકરણના નામે યહૂદીઓ, જિપ્સીઓ અને માનસિક રીતે વિક્ષપ્ત (અસ્થિર) વ્યક્તિઓનો નાશ કરવાનું હતું, બીજા વિશ્વયુદ્ધના અંત સુધીમાં અસંખ્ય યુરોપિયન યહૂદીઓએ જીવ ખોયા, જે હોલોકાસ્ટ (નરસંહાર) તરીકે ઓળખાય છે. હિટલરનો વિસ્તારવાદ, પડોશી દેશો સાથેનાં લશ્કરી પગલાં અને ચોક્કસ જૂથનો નાશ કરવાની નીતિ બીજા વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી જતાં ખૂબ મહત્ત્વનાં કારણો બન્યાં.

(3) જાપાનમાં લશ્કરવાદ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ 1919ની વર્સેલ્સની સંધિમાં જાપાનને પોતાની ધારણા મુજબના ચીનના પ્રદેશનો લાભ મળ્યો નહિ. જર્મનીનાં ઘણાં સંસ્થાનો ઇંગ્લૅન્ડ અને ફ્રાન્સે વહેંચી લીધાં. આનાથી જાપાનને ઘણો અસંતોષ થયો. 1921-22ની વૉશિંગ્ટન પરિષદમાં ઇંગ્લૅન્ડ અને અમેરિકાના નૌકાદળના ફક્ત 35 % નૌકાદળ રાખવાની દરખાસ્ત જાપાનને સ્વીકારવી પડી. તેને સખાલીન અને સાઈબીરિયાના ટાપુ ખાલી કરવા પડ્યા. તેથી જાપાનનો યુવાવર્ગ નારાજ થયો. આ સમય દરમિયાન જાપાનમાં ચૂંટણી થઈ તેમાં લશ્કરી ઢબના શાસનની તરફેણ કરનારા પક્ષોને ચૂંટણીમાં બહુમતી મળી. જાપાનના લશ્કરી રાષ્ટ્રવાદે વિસ્તારવાદની નીતિ વ્યાપક બનાવી. જાપાનને રાષ્ટ્રસંઘની સમિતિમાં કાયમી સભ્યપદ ન મળ્યું. જાપાનની સામ્રાજ્યવાદી પ્રવૃત્તિઓને પશ્ચિમના દેશો રોકી શક્યા નહિ. જાપાને મંચુરિયા કબજે કરીને ત્યાં પોતાની મંચુકો સરકાર સ્થાપી (1932), તે ઉપરાંત જાપાને કોરિયા, મંગોલિયા, સાન્ટુંગ અને ચીનના કેટલાક પ્રદેશો કબજે કર્યા અને જર્મની તેમજ ઇટાલી સાથે સંબંધો

સુધારી પોતાનો સામ્રાજ્યવાદનો દોર છૂટો મૂક્યો. સમ્રાટ મેઇજી પછી 1936માં ગાદીએ આવેલ શહેનશાહ હીરોહીટોએ પણ જાપાનની આ પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપ્યું. આમ, જાપાને રાષ્ટ્રસંઘનો ત્યાગ કર્યો (1933).

(4) વૈશ્વિક મહામંદી - 1929 : યુરોપના મોટા ભાગનાં રાષ્ટ્રોના વડાઓને એવી ધારણા હતી કે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે વિશ્વની યુદ્ધેતર સમસ્યાઓનો પણ અંત આવી જશે; પરંતુ આ ધારણા ખોટી પડી. એકાએક અમેરિકાના 'વૉલ સ્ટ્રીટ' શેરબજારમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં શેર વેચાવા આવતાં શેરની કિંમત અત્યંત ભયજનક રીતે ઘટવા માંડી તેથી વિવેચકોએ તેને 'વૉલસ્ટ્રીટ સંકટ'ના નામથી ઓળખાવી હતી (24 ઑક્ટોબર, 1929). આ સંકટે વિશ્વભરની આર્થિક સ્થિતિને ડામાડોળ કરી મૂકી હતી. જેમાંથી વૈશ્વિક મહામંદીનું સર્જન થયું હતું. વિશ્વનાં મોટા ભાગનાં રાષ્ટ્રો આ મહામંદીના પ્રભાવ નીચે આવી ગયા હતા. ગ્રેટ બ્રિટન જેવી મહાસત્તાને પણ પોતાના ચલણ પાઉન્ડ સામે અનામતરૂપે રખાતા સુવર્ણના જથ્થાની નીતિ ત્યજવી પડી. તેનો પ્રભાવ વિશ્વનાં અન્ય રાષ્ટ્રો અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર-ઉદ્યોગ પર પડ્યો. અમેરિકા જેવાં સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રોએ આર્થિક સ્થિતિની અવગણના કરીને પણ કડક નિયંત્રણો લાદવા પડ્યા. વિશ્વ વ્યાપાર ઘટીને અડધો થઈ જવા પામ્યો. આમ, દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની રૂપરેખાનું સર્જન થયું.

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ (1939-1945) — પરિબળો

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતે થયેલ વર્સેલ્સની સંધિમાં જ બીજા વિશ્વયુદ્ધ માટેનાં બીજ વવાઈ ગયાં હતાં. પેરિસની શાંતિ પ્રક્રિયાએ અનેક રાષ્ટ્રોને અસંતુષ્ટ કર્યાં હતાં. ત્યાર બાદ બનેલી ઘટનાઓ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ તરફ દોરી ગઈ.

તો વિદ્યાર્થીમિત્રો, ચાલો આપણે દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ માટેનાં જવાબદાર પરિબળોનો અભ્યાસ કરીએ.

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં પરિબળો

(1) ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી જર્મન, જાપાન અને ઇટાલીમાં ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદનો વિકાસ થયો. વર્સેલ્સની સંધિ જર્મની અને તેની પ્રજા ક્યારેય ભૂલી શકી ન હતી. પરિણામે જર્મનીમાં નાઝીવાદ વિચારસરણીને લીધે જ્યાં જ્યાં જર્મન પ્રજા વસતી હોય તે પ્રદેશ જર્મનીને મળવો જોઈએ તેમ કહી ઑસ્ટ્રિયા અને ઝેકોસ્લોવેકિયાના કેટલાક પ્રદેશો હિટલરે હડપ કરી લીધા હતા. વર્સેલ્સની સંધિમાં ઇટાલીની અવગણના થઈ હતી, તે તેની પ્રજા ભૂલી શકી ન હતી. ઇટાલીમાં મુસોલિનીએ 'ફાસિસ્ટ' પક્ષના નેતૃત્વ તળે ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ શરૂ કરી સામ્રાજ્યવાદી નીતિ અપનાવી. બીજી બાજુ એશિયામાંથી જાપાને પણ સામ્રાજ્યવાદની દોડમાં ઝંપલાવ્યું હતું. આમ, વિશ્વશાંતિ જોખમરૂપ બની હતી.

(2) જૂથબંધીઓ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ ફ્રાન્સને હંમેશાં જર્મનીનો ભય રહેતો હોવાથી બેલ્જિયમ, પોલેન્ડ, રૂમાનિયા તેમજ ઝેકોસ્લોવેકિયા સાથે મૈત્રી કરારો કર્યા.

- ઇટાલીએ ઝેકોસ્લોવેકિયા, યુગોસ્લાવિયા, રૂમાનિયા, હંગેરી, ગ્રીસ, તુર્કી અને ઑસ્ટ્રિયા સાથે કરાર કર્યા.
- રશિયાએ જર્મની, તુર્કી, લિથુઆનીયા અને ઈરાન સાથે કરાર કર્યા.
- ઇટાલીએ જર્મની અને જાપાનના સહયોગથી 'રોમ-બર્લિન-ટોકિયો' ધરીની રચના કરી.
- ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સે લોકશાહી મૂલ્યોવાળું બીજું જૂથ રચ્યું. જર્મનીએ રશિયા સાથે બિનઆક્રમક સંધિ કરી. આથી, વિશ્વમાં ભયનું સામ્રાજ્ય ઊભું થયું હતું. આ પરિબળે વિશ્વયુદ્ધને વેગ આપ્યો હતો.

(3) લશ્કરવાદ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી શાંતિની જાળવણી કરવા માટે પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતાં તેનાથી ઊલટું યુરોપનાં રાષ્ટ્રો શસ્ત્રીકરણની હરીફાઈ કરી રહ્યાં હતાં. યુરોપમાં દરેક રાષ્ટ્રોમાં માત્ર ને માત્ર શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન વધ્યું. એકબીજાથી ચડિયાતાં યુદ્ધશસ્ત્રો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. રશિયા, જર્મની જેવા કેટલાંક રાષ્ટ્રોએ તો લશ્કરમાં ફરજિયાત તાલીમ શરૂ કરી. દરેક રાષ્ટ્રોએ નૌકાદળ, હવાઈદળ અને ભૂમિદળમાં વધારો કર્યો. પૂર્વમાં જાપાને લશ્કરી તાકાત વધારી. આખરે ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ પણ પોતાની શસ્ત્ર સજ્જતામાં વધારો કરતાં દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં નગારાં વાગવાં લાગ્યાં હતા.

(4) રાષ્ટ્રસંઘની નિષ્ફળતા : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વમાં શાંતિ માટે રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી; પરંતુ રાષ્ટ્રસંઘ પાસે વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો ઉપર સાર્વભૌમત્વ ધરાવતી સર્વોપરી સંસ્થા બની શકી ન હતી, કે તેની પાસે પોતાના આદર્શોનું પાલન કરાવવા માટે પોતાનું લશ્કર ન હતું. સભ્યરાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રસંઘ પાસે પોતાનો ઝઘડો લાવવા કે તેનો ચુકાદો માન્ય રાખવા બંધાયેલા ન હતાં. કેટલાંક રાષ્ટ્રો તો રાષ્ટ્રસંઘમાંથી બહાર નીકળી ગયાં હતાં. શરૂઆતમાં રશિયા અને જર્મનીએ રાષ્ટ્રસંઘનો સાથ છોડી

દીધો ત્યાર પછી ઇટાલી અને જાપાન તેની બહાર નીકળી ગયા હતા, કારણ કે ઇટાલીએ એબિસિનિયાની આઝાદી ઝૂંટવી લીધી, જાપાને મંચુરિયા પર આક્રમણ કર્યું, જર્મનીએ ઝેકોસ્લોવેકિયાના કેટલાક પ્રદેશો હડપ કરી લીધા છતાંય રાષ્ટ્રસંઘ તેને અટકાવી શક્યો નહિ. જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોની સત્તાલાલસા અથવા સત્તાભક્તિ રાષ્ટ્રસંઘમાં બળવાન બની. રાષ્ટ્રસંઘ જૂથબંધી અટકાવી શક્યો નહિ. રાષ્ટ્રસંઘની આ સૌથી મોટી નિષ્ફળતા હતી.

(5) વર્સેલ્સની સંધિ : પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે પેરિસ શાંતિ પ્રક્રિયામાં વર્સેલ્સની સંધિ કરવામાં આવી. તેમાં જર્મનીને જવાબદાર ગણવામાં આવ્યું. તેથી યુદ્ધદંડ પેટે 6.5 અબજ પાઉન્ડની મોટી રકમ આપવી પડી. તેના રુહ્રપ્રાંત જેવા પ્રદેશો પડાવી લેવામાં આવ્યા. જર્મનની રહ્યાઈન નદી આંતરરાષ્ટ્રીય જળમાર્ગ માટે ખુલ્લી મૂકવામાં આવી. આમ, અપમાનજનક અને અન્યાયી સંધિ જર્મની પર ઠોકી બેસાડવામાં આવી. જર્મનીના સરમુખત્યાર ઍડોલ્ફ હિટલરે વર્સેલ્સની સંધિને 'કાગળનું ચીંથરું' કહીને ફગાવી દેવાની હાકલ કરી. તેથી જર્મનીની પ્રજાને યુદ્ધનું પ્રોત્સાહન મળ્યું. બીજી બાજુ જાપાનને પણ આ સંધિથી અસંતોષ હતો. આમ, વર્સેલ્સની સંધિથી કોઈ ને કોઈ પ્રકારે કેટલાંક રાષ્ટ્રોને અન્યાય થયો માટે વર્સેલ્સની સંધિમાં જ બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં બીજ રોપાયાં હતાં.

(6) ઍડોલ્ફ હિટલરની સામ્રાજ્યવાદી મહત્ત્વાકાંક્ષા : હિટલર બીજા વિશ્વયુદ્ધના પાયામાં હતો. તે ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદી અને સૈનિકવાદી માનસ ધરાવતો હતો, માટે તે કોઈ પણ હિસાબે જર્મનીની એકતા, સ્થિરતા અને સમૃદ્ધિ ચાહતો હતો. હિટલરના સામ્રાજ્યવાદનો સૌ પહેલો શિકાર ઑસ્ટ્રિયા બન્યું.

હિટલરે જર્મન સેના સાથે ઑસ્ટ્રિયામાં પ્રવેશ કર્યો હતો (12 માર્ચ, 1938).

મ્યુનિચ સંમેલન પછી બીજા જ દિવસે ઝેકોસ્લોવેકિયા પર કબજો કર્યો હતો (1 ઑક્ટોબર, 1938). ત્યાર બાદ માર્ચ, 1939 લિથુઆનિયાના મેમેલ (Mamal) બંદર પર કબજો લીધો હતો (માર્ચ, 1939). આમ, વિશાળ જર્મન રાષ્ટ્રનું તેણે સર્જન કર્યું. હિટલરની સામ્રાજ્યવાદી નીતિ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ માટે મુખ્ય જવાબદાર હતી.

(7) જર્મનીનું પોલૅન્ડ પર આક્રમણ તાત્કાલિક પરિબળ : ઉપર્યુક્ત તમામ પરિબળોએ સમગ્ર વિશ્વને દારૂગોળાના મોટા ઢગ પર લાવીને બેસાડી દીધું હતું. એક નાનકડી ચિનગારી વિશ્વમાં ભયાનક વિસ્ફોટ કરી શકે તેમ હતી અને આ ચિનગારી ચાંપવાનું કામ જર્મનીએ શાંત પોલૅન્ડ પર આક્રમણ કર્યું (1 સપ્ટેમ્બર, 1939ની વહેલી પરોઢે). તેથી દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનો પ્રારંભ થયો હતો. બ્રિટન અને ફ્રાન્સે જર્મનીને આ યુદ્ધ તાત્કાલિક બંધ કરી દેવા ચેતવણી આપી પણ જર્મનીએ તેની ઉપેક્ષા કરી તેથી બ્રિટન અને ફ્રાન્સે આ યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું. પરિણામે સમગ્ર વિશ્વમાં દ્વિતીય મહાયુદ્ધની જ્વાળાઓ ફેલાઈ.

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધની રૂપરેખા

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતાં. ફરીથી વિશ્વ બે જૂથોમાં વહેંચાઈ ગયું. એક તરફ ઇંગ્લૅન્ડ અને ફ્રાન્સની આગેવાનીવાળું 'મિત્રરાષ્ટ્રો'નું જૂથ હતું. બીજી બાજુ જર્મની, ઇટાલી અને જાપાન જેવાં 'ધરીરાષ્ટ્રો'નું જૂથ હતું. આ ઉપરાંત યુદ્ધખોર માનસ ધરાવતા બીજાં કેટલાંક પરિબળો તેમાં પ્રવેશ્યા હતાં. જાપાને હાવાઈ ટાપુઓમાં પર્લહાર્બર ખાતે આવેલા અમેરિકન નૌકાદળ પર આક્રમણ કર્યું. પરિણામે તટસ્થનીતિ છોડી અમેરિકાએ વળતો હુમલો કર્યો. તે મિત્રરાષ્ટ્રોના પક્ષે જોડાયું. તેથી મિત્રરાષ્ટ્રોની તાકાતમાં વધારો થયો. જ્યારે વિશ્વયુદ્ધ ઘમસાણ ચાલતું હતું તેમાં જાપાનની તાકાતને રોકવા અમેરિકાએ જાપાનના હિરોશિમા અને નાગાસાકી એમ બે નગરો પર અણુબૉમ્બ ફેંકતાં જાપાનના એક લાખ ચોવીસ હજારથી વધુ નાગરિકોનો ભોગ લેવાયો અને મહાવિનાશ સર્જાયો. પરિણામે જાપાને શરણાગતિ સ્વીકારી (11 ઑગસ્ટ, 1945) અને દ્વિતીય મહાવિશ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો હતો.

3.1 હિરોશિમા પર અણુબૉમ્બનો પ્રહાર

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો – તાત્કાલિક પરિણામો

(1) આર્થિક પરિણામો : આ મહાયુદ્ધથી વિશ્વમાં ભયંકર વિનાશ સર્જાયો હતો. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં ભાગ લેનાર તમામ રાષ્ટ્રોને પુષ્કળ ખર્ચ થયો હતો. અમેરિકાએ 350 અબજ ડૉલર અને બીજાં રાષ્ટ્રોએ 1 હજાર ડૉલર કરતાં વધારે ખર્ચ કર્યો. એટલી જ કીમતી સંપત્તિનો નાશ થયો હતો. ઇંગ્લૅન્ડે બે હજાર કરોડની મિલકત ગુમાવી અને જર્મનીની તો કલ્પના જ કરવી રહી ! દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ માટે વિશ્વનાં રાષ્ટ્રોએ યુદ્ધમાં ઉપયોગી શસ્ત્રસરંજામના ઉત્પાદનને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું હતું. તેથી જીવન-જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓની અછત ઊભી થઈ, ઉત્પાદન ઘટ્યું, ફુગાવો વધ્યો, લોકોને રોજીરોટીની મુશ્કેલી પડવા લાગી. બજારોમાં જરૂરી માલની તંગી પડવા લાગી. લોકોનું આર્થિક જીવન અસ્ત-વ્યસ્ત થયું હતું. પરિણામે વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો મહામંદીમાં ધકેલાયા અને વિશ્વના રાજકારણમાં અને અર્થકારણમાં યુગપ્રવર્તક ફેરફારો થયા હતા.

(2) ચીનમાં સામ્યવાદની સ્થાપના : રશિયામાં થયેલ બોલ્શેવિક ક્રાંતિ (1917) એ સામ્યવાદી ધોરણે ભાવિ વિકાસ પથ ઝડપથી કંડારી જે પ્રગતિ હાંસલ કરી તેનાથી વિશ્વભરમાં ઘણાં રાષ્ટ્રો પ્રભાવિત થયા હતાં. ચીન પણ પ્રભાવિત થયેલ. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી જાપાનની શક્તિ ક્ષીણ થઈ હતી. આ સંજોગોમાં ચીન પરનો તેનો પ્રભાવ ઓસરી ગયો. તેનો લાભ લઈ ત્યાં માઓ-ત્સે-તુંગના નેતૃત્વ તળે ચીનમાં થયેલ ક્રાંતિને અંતે સામ્યવાદી શાસનની સ્થાપના થઈ. (1949).

(3) ઠંડું યુદ્ધ (Cold War)નો જન્મ–દૂરગામી પરિણામો : દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વ અમેરિકા અને રશિયા એમ બે મહાસત્તાઓમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. યુદ્ધ દરમિયાન બંને રાષ્ટ્રો મિત્રો હતાં. યુદ્ધ પછી બંને વચ્ચે મતભેદો વધતા ગયા. આમ, લોકશાહી દેશ અમેરિકા અને સામ્યવાદી દેશ રશિયા પરસ્પર વિરોધી જૂથો ઊભા થયા હતા. આ બંને જૂથોમાં વિશ્વનાં અન્ય નાનાં રાષ્ટ્રો પોતાની અનુકૂળતા મુજબ જોડાયાં. બંને જૂથોએ એકબીજાના મતનું ખંડન અને પોતાના મતના સમર્થન માટે જે વાક્ યુદ્ધો અને વિચાર યુદ્ધો આદર્યા, તેણે શસ્ત્ર વગરના ઠંડાયુદ્ધની સ્થિતિનું સર્જન કર્યું. તેથી ઘણીવાર ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ થવાની સ્થિતિ સર્જાતાં રહી ગઈ હતી.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રો

3.2 સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું પ્રતીક

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે વિશ્વમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ સ્થાપવાના હેતુથી રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી; પરંતુ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ થયું. અર્થાત્ રાષ્ટ્રસંઘ નિષ્ફળ ગયો. દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થતાં વિશ્વમાં ફરી એકવાર શાંતિ, સલામતી અને

સહઅસ્તિત્વના હેતુથી સંયુક્ત સંઘ (સંયુક્ત રાષ્ટ્રો U.N.)ની સ્થાપના કરવામાં આવી (24 ઑક્ટોબર, 1945) તેનું કાર્યાલય ન્યૂયૉર્કમાં રાખવામાં આવ્યું હતું.

3.3 સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું વડું મથક, ન્યૂયૉર્ક

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સ્થાપના માટે બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકા જોડાયું ત્યારથી જ તેના આ દિશામાં પ્રયત્નો ચાલુ હતા. માનવ સ્વાતંત્ર્ય, શાંતિ અને સલામતી હેતુસર અમેરિકાના પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે અમેરિકન કૉંગ્રસ (સંસદ)ને સંદેશો આપતાં મહત્ત્વની ચાર સ્વતંત્રતાઓની ઘોષણા કરી :

(1) વિચાર અને વાણી સ્વાતંત્ર્ય (2) ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય (3) આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય અને (4) ભયમાંથી મુક્તિના અધિકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

3.4 સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનો ધ્વજ

આ પછી પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટ અને બ્રિટનના વડાપ્રધાન ચર્ચિલે ઍટલેન્ટિક મહાસાગરના એક જહાજ પર આઠ મુદ્દાઓનું ખતપત્ર તૈયાર કર્યું, જે પાછળથી 'ઍટલેન્ટિક ખતપત્ર' તરીકે ઓળખાયું. ખતપત્રમાં દરેક રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય અને સાર્વભૌમત્વની જાળવણી કરવી, શાંતિ, સલામતી, સામાજિક અને આર્થિક કલ્યાણ અને નિઃશસ્ત્રીકરણની બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર બાદ બ્રિટન, અમેરિકા, રશિયા અને ચીનના વિદેશ પ્રધાનો, વિશ્વશાંતિ માટે મોસ્કો ખાતે ભેગા મળ્યા (1943ના ઑક્ટોબર). જે મોસ્કો જાહેરાત તરીકે જાણીતી થઈ હતી. 1943 નવેમ્બરમાં તહેરાનમાં ત્રણ માંધાતાઓની પરિષદ મળી. વૉશિંગ્ટન ખાતે 50 રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓએ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું ખતપત્ર તૈયાર કર્યું (1944 સપ્ટેમ્બર). 24 ઑક્ટોબર, 1945ના રોજ 51 સભ્યરાષ્ટ્રો દ્વારા સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સ્થાપનાની જાહેરાત થઈ. તેમાં ભારતનો પણ સમાવેશ થાય છે. ત્યારથી શરૂ કરીને આજ પર્યંત 24 ઑક્ટોબરનો દિવસ યુ.એન. દિવસ (United Nations Day) તરીકે વિશ્વભરમાં ઊજવવામાં આવે છે. હાલ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોમાં 193 રાષ્ટ્રો સભ્ય તરીકે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનાં અંગો

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોએ તેના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા જે તંત્ર ગોઠવ્યું છે તેનાં મુખ્ય 6 અંગો છે જે નીચે મુજબ છે :

1. સામાન્યસભા 2. સલામતી સમિતિ 3. આર્થિક અને સામાજિક સમિતિ 4. વાલી સમિતિ 5. આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલત 6. સચિવાલય.

આ અંગો પૈકી આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલત નેધરલૅન્ડના હેગ શહેરમાં આવેલી છે. તે સિવાયની અન્ય સમિતિઓની મુખ્ય કચેરીઓ અમેરિકાના ન્યૂયૉર્ક શહેરમાં છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનાં અંગોનાં કાર્યો

(1) સામાન્ય સભા : સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું સૌથી મોટું અંગ છે સામાન્ય સભા તે બધાં સભ્ય રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓની બનેલી છે. તેમાં દરેક રાષ્ટ્ર વધુમાં વધુ પાંચ પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકે છે; પરંતુ મતદાન વખતે દરેક રાષ્ટ્રનો એક જ મત ગણવામાં આવે છે. તે (1) આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોને લગતી કોઈ પણ બાબત પર ચર્ચા, સલાહ, સૂચનો કે ભલામણો કરી શકે છે.

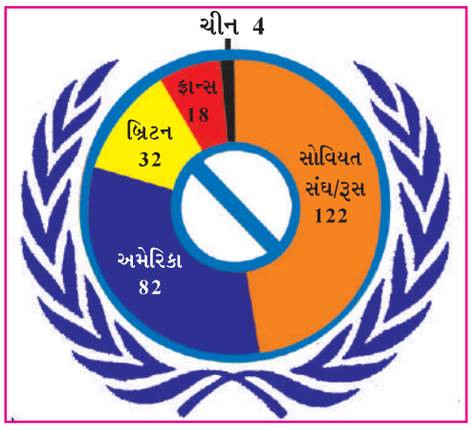

3.5 સામાન્ય સભાનો સભાખંડ

(2) મહામંત્રી દર વર્ષે જે અંદાજપત્ર રજૂ કરે તે મંજૂર કરવું તથા તેના ખર્ચની રકમની ફાળવણી કરવી (3) રાષ્ટ્રોના આર્થિક વિકાસ, માનવ અધિકાર, નિશસ્ત્રીકરણ કે સાંપ્રત આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવા પ્રયાસ કરે છે. (4) સામાન્ય બાબતોમાં નિર્ણય $\frac{2}{3}$ સભ્યોની બહુમતીથી લેવાય છે.

(2) સલામતી સમિતિ : સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું સૌથી મહત્ત્વનું અંગ છે. તેમાં અમેરિકા, બ્રિટન, ફ્રાન્સ, રશિયા અને ચીન આ પાંચ કાયમી સભ્યો છે. બાકી 10 બિનકાયમી સભ્યો છે. આ સમિતિને આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતી જાળવવા માટે અત્યંત વિશાળ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.

રાષ્ટ્રોના કોઈ પણ ઝઘડાના ઉકેલ માટે વાટાઘાટો, તપાસ અને મધ્યસ્થી દ્વારા શાંતિમય રીતે પ્રશ્નો હલ કરે છે. કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય અગત્યની બાબતમાં નિર્ણય લેવા માટે પાંચ કાયમી સભ્યોમાંથી કોઈ પણ એક મત હકારાત્મક ન હોય તો તે બાબત પર નિર્ણય લઈ શકાતો નથી. પાંચ કાયમી સભ્ય રાષ્ટ્રોની આ સત્તાને 'વીટો' (Veto) નિષેધાધિકાર કહે છે. રશિયાએ વીટોનો સૌથી વધુ વખત ઉપયોગ કર્યો છે.

3.6 ઈ.સ. 2006 સુધી કાયમી સભ્ય રાષ્ટ્રો દ્વારા 'વીટો પાવર'નો કરેલા ઉપયોગનો ચાર્ટ

(3) આર્થિક અને સામાજિક સમિતિ : આ સમિતિને ઈકોસોક (Ecosoc) પણ કહે છે. તેમાં 54 સભ્યો છે. સામાન્ય સભા તેના નિવૃત્ત થતાં $\frac{2}{3}$ સભ્યોને ત્રણ વર્ષ માટે ચૂંટે છે. આ સમિતિ ધર્મ, જાતિ, પ્રદેશ કે ભેદભાવ વગર વિશ્વનાં રાષ્ટ્રની પ્રજાઓનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ સમિતિ અને તેની પેટા સમિતિઓ વિશ્વભરમાં કાર્ય કરે છે.

- **WHO વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા :** વિશ્વના માનવીઓનું સ્વાસ્થ્ય સુધારણાનું કાર્ય કરે છે.
- **IMF આંતરરાષ્ટ્રીય બૅન્ક તથા નાણાં ભંડોળ :** નાણાકીય સ્થિરતા સ્થાપવાનું કાર્ય કરે છે.

3.7 FAO

3.8 ILO

3.9 UNICEF

3.10 UNESCO

- **FAO આંતરરાષ્ટ્રીય ખાદ્ય અને કૃષિ સંસ્થા :** તે ખેતપેદાશ, જંગલો અને માછલીઓનું ઉત્પાદન વધારવા, પોષણનું ધોરણ ઊંચું લાવવા સહાય કરે છે.
- **ILO આંતરરાષ્ટ્રીય મજદૂર સંસ્થા :** વિશ્વના મજદૂરના હકો અને ન્યાય આપવાનું કાર્ય કરે છે.
- **(UNICEF) બાળકો માટેનું આકસ્મિક મદદ ભંડોળ :** વિશ્વનાં બાળકોનું સ્વાસ્થ સુધારવા પૌષ્ટિક ખોરાક, શિક્ષણ અને બાળકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.
- **UNESCO શૈક્ષણિક-વૈજ્ઞાનિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થા :** આ સંસ્થા નિરક્ષરતા નિવારણ, શિક્ષણ દ્વારા માનવીનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું, શિક્ષણ, વિજ્ઞાન અને સાંસ્કૃતિક સાધનો દ્વારા રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચે સહકાર વધારવાનું કાર્ય કરે છે.

આ ઉપરાંત તેની પેટા સંસ્થાઓ અને પ્રાદેશિક સમિતિઓ પણ છે, જે વિવિધ કાર્યો કરે છે.

(4) વાલી સમિતિ : આ સમિતિમાં પાંચ કાયમી સભ્યરાષ્ટ્રો હોય છે. તેમને સામાન્ય સભા પસંદ કરે તે દેશોના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. અગાઉ વાલીપણા (મેન્ડેટ) હેઠળ જે પ્રદેશો હતા, તેમજ જે પ્રદેશોને સ્વતંત્રતા મળી ન હતી તેવા અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં પરાજિત થયેલ પ્રદેશોની દેખરેખ માટે તેમજ તેમના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય જેવી તમામ બાબતોનો વિકાસ થાય તે જોવાની ફરજ વાલી સમિતિની છે.

(5) આંતરરાષ્ટ્રીય અદાલત : તેનું મુખ્ય મથક નેધરલૅન્ડના હેગ શહેરમાં છે. તેમાં 15 ન્યાયમૂર્તિઓ હોય છે. 9 વર્ષ માટે તેઓ નિયુક્ત થાય છે. કોઈ પણ બે રાષ્ટ્રો વચ્ચેના વિખવાદોનો નિકાલ કરે છે. રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રો વચ્ચેનો ઝઘડો અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે તો તેને ચુકાદો આપે છે અને કાયદાવિષયક સલાહ આપવાનું કાર્ય કરે છે.

(6) સચિવાલય : સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના મહામંત્રીની કચેરીને સચિવાલય કહે છે. સામાન્ય સભા તેના મહામંત્રીની નિમણૂક પાંચ વર્ષ માટે કરે છે. મહામંત્રીને કાર્યોમાં મદદ કરવા માટે મંત્રીઓ, વ્યવસ્થાપકો, મદદનીશો, ભાષાંતરકારો અને નિષ્ણાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું સચિવાલય ન્યૂયૉર્કમાં છે. વિશ્વમાં શાંતિ સ્થપાય, વિશ્વ એકતા અને વિશ્વબંધુત્વનું સ્વપ્ન સાકાર બને તે માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્રો પ્રયત્નશીલ છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ મુદ્દાસર લખો :

(1) વૈશ્વિક મહામંદી (1929-32)ના ઉદ્‌ભવની અસરો જણાવો.

(2) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધના ઉદ્‌ભવ માટેનાં જવાબદાર પરિબળોની ચર્ચા કરો.

(3) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનાં પરિણામો લખો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો :

(1) સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સ્થાપના શા માટે કરવામાં આવી ?

(2) સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના અંગ તરીકે આર્થિક-સામાજિક સમિતિની સમજ આપો.

3. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સામાન્ય સભા (2) સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલામતી સમિતિ

4. એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

(1) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ થવા પાછળ કઈ સંધિ જવાબદાર હતી ?

(2) જર્મન સરમુખત્યાર કોણ હતો ?

(3) ઇટાલીના સરમુખત્યારનું નામ આપો.

(4) દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનું તાત્કાલિક કારણ જણાવો.

(5) સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું મુખ્ય કાર્યાલય ક્યાં આવેલ છે ?

(6) 'ઠંડું યુદ્ધ' એટલે શું ?

5. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

(1) જર્મનીમાં નાઝીવાદનો સ્થાપક કોણ હતો ?

(A) હિટલર (B) મુસોલિની (C) લેનિન (D) એક પણ નહિ

(2) વિશ્વના માનવીઓનું સ્વાસ્થ્ય સુધારણાનું કાર્ય કોણ કરે છે ?

(A) WHO (B) IMF (C) FAO (D) ILO

(3) નીચેનામાંથી સાચું વિધાન શોધીને લખો :

(A) જર્મનીમાં ફાસીવાદનો ઉદય થયો હતો.

(B) મુસોલિની જર્મનીનો લીડર હતો.

(C) નાઝીપક્ષનું પ્રતીક 'લાકડાની ભારી અને કુહાડી' હતું.

(D) મુસોલિનીએ ઇટાલીમાં ફાસીવાદની સ્થાપના કરી.

શિક્ષક-વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- વિશ્વના રેખાંકિત નકશામાં દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધમાં જોડાયેલા તમામ દેશો દર્શાવવા અને તે દેશોનાં નામની યાદી બનાવવી.
- વિશ્વ સંસ્થાઓના દેશો અને તેમનાં પ્રતીકોનો ચાર્ટ બનાવો.
- સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના મહામંત્રીઓની યાદી બનાવવી.